शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह
(एम.एड.) दोश्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिको निम्ति प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

डिल्लीप्रसाद तिवारी

त्रि.वि. दर्ता नं.: २८४७३-९०

परीक्षा रोल नं.: २४०००११

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

भरतपुर, चितवन

२०६५

☎:- ०0९७७-०५६ {५२०७५४ / ५२२५५८

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन
स्थापित : २०४५

SAPTAGANDAKI MULTIPLE CAMPUS

Bharatpur, Chitwan
Estd. : 1988
(Affiliated to T.U. and HSEB, Nepal)

प.सं./L.No. :
च.नं./Ref. No. :

मिति/Date : २०६५/१०/२२

शोध निर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागको स्नातकोत्तर तहका शोधकर्ता डिल्लीप्रसाद तिवारी **शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो। नीजबाट तयार पारिएको यस अध्ययनवाट म सन्तुष्ट छु र यसको मुल्याङ्कन लागि सिफारिस गर्दछु।

....
उप.प्रा. रमाकान्त सापकोटा
(शोध निर्देशक)
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन
विभाग
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन

URL\\http://www.sgandaki.cjb.net E-mail : saptagandaki_campus@hotmail.com,smchhk@wlink.com.np

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन
स्थापित : २०४५
SAPTAGANDAKI MULTIPLE CAMPUS
Bharatpur, Chitwan
Estd. : 1988
(Affiliated to T.U. and HSEB, Nepal)
☎:- ००९७७-०५६ {५२०७५४ ५२२५५८

प.सं./L.No. :
च.नं./Ref. No. :

मिति/Date : २०६५/१०/२२

मूल्याङ्कन समितिको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तहका शोधकर्ता डिल्लीप्रसाद तिवारी **शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव : एक अध्ययन** शीर्षकको यो शोधपत्र मूल्याङ्कनको लागि स्वीकार गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

१. उप प्रा. कुवेरनाथ शर्मा
(शोध संयोजक, शिक्षा विभागीय प्रमुख) ....

२. उप.प्रा. रमाकान्त सापकोटा
(शोध निर्देशक) ....

३. उप.प्रा. हेमराज ढकाल
(बाह्य परीक्षक) ....

URL\\http://www.sgandaki.cjb.net E-mail : saptagandaki_campus@hotmail.com,smchhk@wlink.com.np

कृतज्ञता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग अन्तर्गत आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको लागि स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र तयार गर्न विद्यार्थी आफैले विषय छनौट गर्नु पर्ने भएकोले मैले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव शीर्षक अन्तर्गत अध्ययन गरिएको यस शोधपत्र प्र.अ., शिक्षक, वि.व्य.स., विद्यार्थी, अभिभावनक एवं सम्बन्धित विभिन्न अध्ययनका आवश्यक तथ्यहरुको आधारमा तयार परिएको शिक्षक व्यवस्थापनलाई सुव्यवस्थित गरी विद्यार्थीको शैक्षि उपलब्धि उच्च बनाउन उपयोगी हुने कुरा विश्वास लिएको छु ।

यो शोधकार्य तयार पार्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य सहयोग तथा सुझाव, सल्लाह प्रदान गर्नुहुने यसै विभागका विभागीय प्रमुख तथा शोध समितीका संयोजक उप प्राध्यापक कुवेरनाथ शर्माज्यू प्रति आभार प्रकट पर्दछु । यस शोध कार्यलाई सफल बनाउनका लागि आफ्नो व्यक्तिगत तथा अध्यापन सम्बन्धि व्यस्तताको बावजुद् पनि शोधपत्रको शुरुदेखि अन्त्यसम्म सधैं सद्भावपूर्ण तरिकाले सल्लाह, सुझाव तथा मार्गदर्शन गर्नुहुने उप प्राध्यापक रमाकान्त सापकोटा प्रति हृदय देखि नै हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । यसै गरी शिक्षा विभागका उप प्रा. होमनाथ सापकोटा, सहायक प्राध्यापक जयकृष्ण शर्मा, उप प्रा. टीका देवकोटा र स.प्रा. देन प्रसाद लामिछानेज्यू हरुबाट शोधकार्यका लागि प्राप्त सुझाव, सल्लाह तथा मार्गदर्शनका लागि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै शेधपत्र तयार गर्ने क्रममा आवश्यक सहयोग गर्नुहुने यस क्याम्पसका लाइवेरियन इन्द्रप्रसाद रेग्मी, जगन्नाथ ढकाल र खेमराज बरालज्यूहरु प्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधकार्यको सिलसिलामा आवश्यक सुचना तथा तथ्याङ्कहरु तथा सुझावहरु उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने सम्बन्धित मा.वि.का प्र.अ.हरु, शिक्षकहरु, वि.व्य.स.का पदाधिकारीहरु, अभिभावकहरु र विद्यार्थी भाइबहिनीहरु प्रति आभार व्यक्त गर्दै अमूल्य सहयोगका लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु । तयस्तै यस शोधकार्यमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग पुऱ्याउने गुरु गोपाल शर्मा आचार्य, मित्र बलराम दंगाल एवं शोभा ज्ञवाली प्रति आभार व्यक्त गर्दछु । यस प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा घरायसी कार्यबोझ कम गर्न मद्दत गर्ने जीवन संगिनी लक्ष्मी तिवारी छोराहरु अतुल तिवारी र आर्यन तिवारी पनि धन्यवादका पात्र बनेका छन् ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र कम्प्युटर टाइप गरी तयार गर्न सहयोग पुऱ्याउने सुजु फोटोकपी का प्रोपाइटर सन्तोष कडेल, कम्प्युटर अपरेटर शालिकराम सापकोटा ज्यूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । यो शोध यस विषयसंग सम्बन्धित सबै व्यक्तिहरुको लागि उपयोगी हुनेछ भन्ने कुरामा विश्वास लिएको छु ।

मिति:२०६५/०८/२६

शोधसार

आजको युग ज्ञान एवं विज्ञानको विस्फोटको युग हो । शिक्षण सिकाई प्रभावकारी भएकै कारणले होला आज धेरै राष्ट्रहरुले निकै चाँडै आफ्नो मुलुकलाई विकसीत राष्ट्रको स्थानमा राख्न सफल भएका छन् । यसरी शिक्षण सिकाई प्रभावकारी एवं दिगो वनाउन कतै हामी विपन्न मुलुकका राष्ट्रहरुले शैक्षिक सामग्रीको उचित प्रयोग एवं निर्माणको कमिले होकी भन्ने लागेर शिक्षण सामग्रीको प्रयोगले सिकाई उपलब्धिमा पार्ने प्रभावहरु पत्ता लगाउने, शिक्षण कृयाकलापमा अति आवश्यक शैक्षिक सामग्री प्रयोगका समस्याहरु पहिचान गर्ने एवं यस्ता सामग्रीको प्रयोगमा के कसरी वृद्धि ल्याउन सकिन्छ भन्ने उद्देश्यका साथ यो शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पार्ने प्रभावको वारेमा शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

यस अध्ययनलाई सरल एवं सहज वनाउन एवं माथि उल्लेखित उद्देश्य पूरा गर्नका लागि संभावना रहित नमूना छनौट विधिका आधारमा एउटा शहरकेन्द्रित सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय जो भौतिक रुपले एवं तालिम प्राप्त एवं योग्य शिक्षक भएको विद्यालय, एउटा विद्यालय जसमा थोरै विघार्थी, विपन्न एवं कम शिक्षक भएको विद्यालय, एउटा प्रस्तावित माध्यमिक विद्यालय जुन विगत ३ वर्ष देखि भर्खर एस.एल.सी. मा सम्मिलित छन् र अन्तमा गाउँ केन्द्रित विद्यालय गरी ४ वटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरु उद्देश्यमूलक छनौट विधिको आधारमा छनौट गरिएको थियो । छनौटमा परेका प्रत्येक विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, अभिभावक र विद्यार्थीसँग विश्वासनीयता र वैधता स्थापित भएका रुजुसुची, अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, विद्यालयमा शिक्षक/विद्यार्थी उपस्थित दर फारम, कार्यरत शिक्षक/शिक्षिकाहरुको प्रति हप्ता कार्यभार तालिम प्राप्त विषयगत शिक्षक विवरण, एस.एल.सी. को नतिजा विवरण फारम अनुसन्धान उपकरणहरुको प्रयोग गरी प्राथमिक एवं द्वितीय तथ्याङ्कमा विद्यालय सुधार योजना, दस्तावेजबाट विद्यालय सुधार योजना, दस्तावेजबाट प्रस्तुत तथ्याङ्कहरु संकलन गरिएको थियो ।

यस शोध विषयमा मुख्य गरी जर्ज एल्टन मायो (१८८०-१९४९) को मानव सम्बन्ध सिद्धान्त र अव्राहम मास्लो (१९४३) को अभिप्रेरणा सम्बन्धी सिद्धान्त अनुसरण गर्दै कसरी विद्यार्थीले बढी भन्दा बढी सिकाइ उपलब्धि प्राप्त गर्दछन् भन्ने मुख्य उद्देश्यका लागि यी

तत्वहरु शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, प्रधानाध्यापक एवं विद्यालय व्यवस्थापन समितिको हातेमालो गराउन सकिन्छ भन्ने हेतुले मानव सम्बन्ध सिद्धान्त प्रयोगका साथै मानवलाई जहिले पनि अग्रसर र तत्परता बनाई राख्न अभिप्रेरणा, उत्साही बनाउने मानवीयता पक्ष बढाइराखेमा लगनशील भई लक्षीत उद्देश्य प्राप्त गर्न भनी यी सिद्धान्त लिइएको थियो । यसै क्रममा यससँग सम्बन्धित विभिन्न साहित्यहरुको अध्ययन गरियो । उक्त साहित्यमा सम्बन्धित संस्थाहरुले तालिम प्रभावकारी बनाई यसबाट विद्यालयका कक्षाकोठामा उपयोग गरी बालबालिकालाई नवीनतम ज्ञान तथा सीप प्रदान गर्न सकेमा मुलुकले कल्पना गरे अनुरुपको सक्षम जनशक्ति प्राप्त गर्ने आशा गर्न सकिन्छ । तालिम प्राप्त शिक्षकबाटै स्थानीय तथा कम मूल्यका शैक्षणिक सामग्रीहरुको अत्यधिक मात्रामा उपयोग हुन सके विश्वका बालबालिकासँग हाम्रा बालबालिका कुनै पनि क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम हुन्छन् भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

शैक्षिक सामग्री भन्दा कुनै पनि सामग्रीलाई लिन सकिन्छ, जसको प्रयोगबाट विद्यार्थीले सिकेका कुरा उनीहरुको मनमा चिरस्थायी रहन मद्दत होस्, उनीहरु सार्थकर व्यावहारिक ज्ञान प्राप्त गरुन्, सृजनात्मक प्रतिभाको विकास गर्न सकुन्, विद्यार्थीले अध्ययन क्रियाकलापमा अभिरुची बढाई सोच्ने बानी बसाल्नुका साथै पठनपाठनको क्रियाकलापमा शिक्षक र विद्यार्थीहरुको संलग्नता बढ्न सकोस् भन्ने धारणाका साथ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा जोड दिएको छ ।

यी माथिका उद्देश्य एवं, सम्बन्धित साहित्य र प्राथमिक एवं द्वितीय स्रोतका आधारमा हामी सहजै के बुझ्न वा स्पष्ट हुन सक्यौ भने जहाँ शैक्षिक सामग्रीको औषत प्रयोग एवं उपयोग भई दक्ष एवं तालिम प्राप्त योग्य शिक्षक छन । साथै ती माध्यमिक विद्यालय हरुको एस.एल.सी. को नतिजाका आधारबाट पनि थप पूष्टि गर्न सकिन्छ कि ती विद्यालयमा शैक्षिक सिकाई उपलब्धि वृद्धि भएको पाइयो । यसरी छानेको विषयवस्तुको सकरात्मक प्रभाव पारेको छ ।

यसरी सबै माध्यमिक विद्यालयहरुले शैक्षिक सामग्रीको निर्माण एवं प्रयोग, अतिरिक्त क्रियाकलाप, दक्ष एवं तालीम प्राप्त शिक्षक छनौट, शिक्षक प्रतिहप्ता कार्यलाई एवं प्रधानाध्यापकसँगको अन्तरसमन्वयात्मक भुमिका भएमा सिकाई उपलब्धिको वृद्धि गर्न सकिन्छ भन्ने आम धारणा बनाउन सकिन्छ र आवश्यकता एवं परीक्षणका आधारमा यो विधिको उपयोग गर्न सकिने मेरो ठम्माई छ ।

संक्षिप्त शब्दसूची

उप.प्रा	: उप प्राध्यापक
उ.मा.वि.	: उच्च माध्यमिक विद्यालय
उ.रा.शि.आ	: उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग
जि.शि.अ	: जिल्ला शिक्षा अधिकारी
जि.शि.का.	: जिल्ला शिक्षा कार्यालय
नि.मा.वि.	: निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्र.अ.	: प्रधानाध्यापक
प्रा.वि.	: प्राथमिक विद्यालय
मा.वि.	: माध्यमिक विद्यालय
र.न.पा	: रत्ननगर नगरपालिका
रा.शि.प.यो	: राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतीको योजना
वि.व्य.स.	: विद्यालय व्यवस्थापन समिति
वि.स.	: विक्रम संवत
वि.सु.यो.	: विद्यालय सुधार योजना
स.प्र.अ.	: सहायक प्रधानाध्यापक
त्रि.वि.वि	: त्रिभुवन विश्वविद्यालय
M.Ed	: Master of Education
S.L.C	: School Leaving Certificate

विषयसूची

शोध निर्देशकको सिफारिस	ii
मूल्याङ्कन समितिको सिफारिस	iii
कृतज्ञता	iv
शोधसार	v
संक्षिप्त शब्द सूची	vii
विषयसूची	viii
तालिकासूची	x
अनुसूची	xi
परिशिष्टहरु	xii

परिच्छेद : एक

परिचय

१.१	पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	६
१.३	अध्ययनको औचित्य	७
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	८
१.५	शोध प्रश्न	८
१.६	अध्ययनको परिसीमाहरु	८

परिच्छेद : दुई

सैद्धान्तिक खाका तथा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१	सैद्धान्तिक खाका	१०
२.२	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१२
२.३	शैक्षिक उपादेयता	१९

परिच्छेद : तीन

अध्ययन विधि

३.१	अनुसन्धानात्मक ढाँचा	२०
३.२	कर्मथलो छनौट	२०
३.३	नमूना छनौट विधि	२०
३.४	अध्ययन उपकरण छनौट	२१
३.५	अध्ययन उपकरण परीक्षण	२१
३.६	तथ्यांक संकलन प्रक्रिया	२१
३.७	तथ्यांकको व्याख्या र विश्लेषण	२२

परिच्छेद : चार
तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

४.१ सामुदायिक मा.वि.मा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव २३

४.१.१ शैक्षिक सामग्री सम्बन्धी अध्ययन २३

४.१.२ शैक्षिक सामग्री निर्माण प्रक्रिया सम्बन्धी अध्ययन २४

४.१.३ शिक्षक दरबन्दी संख्या, शैक्षिक योग्यता, स्थायी/अस्थायी तालिम, अनुभव सम्बन्धी अध्ययन २६

४.१.४ शिक्षक तथा विद्यार्थी उपस्थिती दर, समय पालना, शिक्षक विद्यार्थी अनुपात, शिक्षक भार र शिक्षण तालिका सम्बन्धी अध्ययन २७

४.१.५ वार्षिक कार्ययोजना, एकाई योजना, दैनिक पाठयोजना सम्बन्धी अध्ययन २८

४.१.६ प्र.अ. शिक्षक तथा कर्मचारी, वि.व्य.स., शिक्षक अभिभावक संघ अभिभावक विचको आपसि सम्बन्धको अध्ययन २९

४.१.७ एस.एल.सी. परीक्षाको शैक्षिक उपलब्धि २९

४.२ शैक्षिक सामग्रीको संकलन, निर्माण र प्रयोगमा अभिवृद्धि गर्ने उपायहरु ३०

४.३ शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने प्रमुख तत्वहरुको अध्ययन ३२

४.४ शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्ने सम्बन्धी अध्ययन ३३

परिच्छेद : पाँच
निष्कर्ष, प्राप्ति र सुझाव

५.१ निष्कर्ष ३९

५.२ प्राप्तिहरु ३५

५.३ सुझाव ३९

५.३.१ थप अध्ययनको लागि सिफारिस ४१

५.३.२ भाविअध्ययनको लागि केही प्रश्नहरु ४२

सन्दर्भ ग्रन्थहरु

अनुसूचीहरु

परिशिष्टहरु

तालिकासूची

तालिका नं.	शीर्षक	पेज नं
१	शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्वहरु सम्बन्धी विवरण	३२

अनुसूचीहरु

अनुसूची १ विद्यालयको कोड तथा शिक्षक विवरण

अनुसूची २ शिक्षक शिक्षिकाहरुको प्रतिहप्ता कार्यलोड विवरण

अनुसूची ३ विद्यालयको विद्यार्थी विवरण

अनुसूची -४ विद्यालयका विषयगत शिक्षक संख्या मा.वि. तह मात्र

अनुसूची -५ विद्यालयहरुको एस.एल.सी. नतिजा (नियमित मात्र विवरण)

परिशिष्टहरु

परिशिष्ट - १ अवलोकन फारम (रुजुसूची)

परिशिष्ट - २ प्रध्यानाध्यापकका लागी अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

परिशिष्ट - ३ शिक्षक शिक्षिकाहरुका लागी अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

परिशिष्ट - ४ विद्यार्थीका लागी अन्तर्वाता प्रश्नावली

परिशिष्ट - ५ विद्यालय व्यवस्थापन समितीका पदाधिकारीहरुका लागी अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

परिशिष्ट - ६ अभिभावकका लागी अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव – डिल्लीप्रसाद तिवारी २०६५

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव – डिल्लीप्रसाद तिवारी २०६५